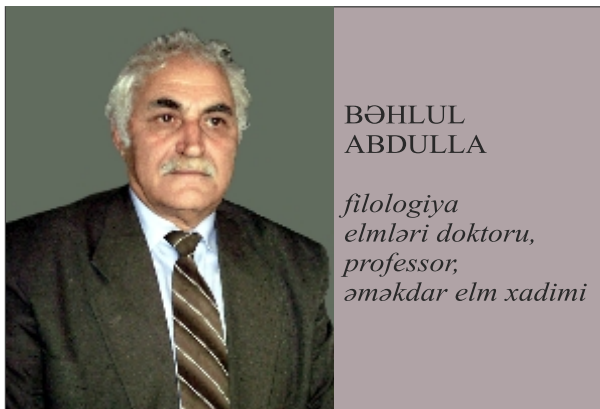

“KİTABİ – DƏDƏ QORQUD”UN
TARİXİ GENETİKASINA DAİR BƏZİ QEYDLƏR

BƏHLUL
ABDULLA

*filologiya
elmləri doktoru,
professor,
əməkdar elm xadimi*

Az qala bütün dünyanı özünə tabe etmiş Oğuz türkünün şanlı şöhrəti tabe olmuşların sonrakı nəsilləri tərəfindən böyük qısqançlıqla qarşılanmış və bacardığıca aşkar doğruluğun malalanmasına, örtbasdırılmasına canfəşanlıq göstərilmişdir. Amma həqiqəti danmaq, tarixin tarixini pozmaq, nə qədər çalışsan da, mümkün deyil. Və mümkünsüzlükdən də qədərincə yazılıb, danışılıb. Bu yazanlar, danışanlar da elə-belə kimsələr yox, adlarını tarixə yazmış məşhur, tanınan şəxslərdir. Sözsüz, biz tarixçi deyilik və tarixçi olmaq eşqinə düşsək də, olsa-olsa, deyilmişlərin təkrarından uzaq getməyi bacarmırıq. Bizim əlimizdəki, içində az-çox tarix də yaşadan sənəd – türkün təkrarsız poetik abidəsi, adında «Oğuz tayfalarının dilində» söz-həqiqətini yaşadan «Kitabi-Dədə Qorqud»dur («KDQ» yazacağıq). O KDQ ki, varlığının dünyaya geniş bəllilik yaşı bilinsə də, epos olaraq yaranma, formalaşma, nəhayət yazıya köçürülmə yaşı hələ gizlidir. Baxmayaraq ki, abidənin son səhifəsində bir «1052» tarixi müəyyən edilib (7, 57-58). Amma kimsə hökm verə bilməz ki, bu «1052» tarixli əlyazma ilkdir, yaxud o, konkret olaraq hansı bəlli əlyazmadan köçürülüb. Başqa bir misal. Əgər əlimizdəki əlyazma, əksər türkoqların birmənalı fikrinə görə, XVI yüzilliyin ikinci yarısında yazılmışsa, bəs onda elə bu əlyazmanın özündə «1052» tarixini qoruyan əlyazma hamı? Düzdür, abidənin yazılması, yaxud yazıya köçürülməsi ilə bağlı haçalı fikirlər də az deyil. Onlardan bəzilərini yada salmağı gərəkli bilirik.

Həmin fikir – xəbərlərdən ən əskisi mənşəcə səlcuq oğuz türkü olan və Misirdə yaşamış Əbu Bəkir ibn Abdullah bəy Aybək əd-Dəvadarinin bildirdikləridir. O, 1309-cu ildə ərəb dilində yazdığı «Dürrər üt-tican və təvarix qürər əz-zaman» («Şöhrətliyərin tarixindən incilər») adlı salnaməsində

oğuzlardan söz açarkən «KDQ»də adları keçənləri də xatırladır. O yazır: «Mən deyirəm ki, burada bu qövmün ilk dəfə ortaya çıxmalarını və ilk zamanlarını söyləyim... Bu məlumat bunların «Ulu xan Ata Bitikçi» kitabından alınan yerlərdir. Bunun anlamı «Böyük şah Ata kitabı» deməkdir. Bu, elə bir kitabdır ki, əski türklərdən monqollar və qırpaqlar bundan xoşlanırlar, onu özlərindən ayırmırlar. Necə ki, Oğuz türklərinin də əldən-ələ gəzdirdikləri «Oğuznamə» adında belə bir kitabları vardır. Orada oğuzların ilk zamanları, ortaya çıxmalarından etibarən gəlib keçən hökmdarlarının ilki və böyüyü Oğuzdan bəhs edilir. «Oğuznamə» deyilən bu kitabda onların Təpəgöz adlandırdıqları bir şəxsin əhvalatı da nəql edilir. Bu Təpəgöz onların yurdlarını dağıtmış və qədim türklərin ulularını öldürmüşdür. Onların dediklərinə görə, Təpəgöz eybəcər, çirkin bir adammış, tərəsində bir gözü varmış; bunun anası ulu dəniz pərilərindən imiş; buna qılnc və ox kar etməmiş; atasının papağı bütün başını örtəcək on üç qoyun dərisindən imiş (*F.Sümərə görə on keçi dərisi-B.A*). Oğuzların bu Təpəgöz haqda məşhur nağılları, hekayələri var. Bu hekayələr bu günə qədər ağızlarda dolaşır durur. Bu hekayələri Oğuzlar içində zəki, bilikli kimsələr əzbərlərlər və qopuzlarını çalaraq söylərlər. Nəhayət, bu Təpəgözü türklər arasında yetişmiş etibarlı, şərəfli, güclü, ürəkli Uruz oğlu Basat öldürmüşdür. Buna da yenə onlarda bir qızın qoyduğu şərt səbəb olmuşdur. Bu qızı at çapmaqda Uruz oğlu Basatdan başqa heç kəs məğlub edə bilməmişdir. Basat bu qızı məğlub edib onunla evləndi. Basatın atası Uruza oğlunun qızı məğlub etməsi barədə müjdə verildikdə: «sanki oğlum Təpəgözü öldürmüş kimi danışsınız» demişdir. Basat bunu eşidincə bir çox tədbirlər düşünməklə Təpəgözü öldürdü. Basat ilə Təpəgöz arasında ağıla sığmayacaq hadisələr baş vermişdir» (10, L- L1; 349-350).

Düzdür, bərsində söz açdığı kitabdakı obrazilərlə bağlı Dəvadarinin bildirdiklərində yanlış məqamlar da vardır. O, Basatın atasını Aruz yox, Uruz olaraq tanıdır. Qızla («KDQ»də Banıçiçək) at yarışmasına qoşulan da Bamsı Beyrək yox, yenə də Basatdır. Zənnimizcə, Dəvadari ya bunları şifahi şəkildə eşitmiş, ya da türklərin «əldən-ələ gəzdirdikləri» bu kitabla elə onların əllərində tanış olmuşdur. O, salnaməsini yazarkən «əldən-ələ gəzən» kitab, yəqin ki, tək nüsxə olduğundan istifadəsində olmamış, yalnız hafizəsində saxladığılarından danışmış-

dır. Bu səbəbdən də çox adlar yadına düşməmişdir. Dəvadarinin yaddaşı, hafizəsi əsasında bildiklərini yazmasını söyləməkdə bizi haqlı edən səbəb var. Əgər müraciət etdiyimiz mətnlərin doğruluğu şübhə yaratmırsa, həmin mətnlərdə Dəvadarinin təhkiyəsi şifahi ənənəyə söykənir və daha çox nağil üslubundadır. Buradakı «onların dediklərinə görə» deyimi də sözügedən baxımdan az dəyər daşımır.

Əlbəttə, Dəvadarinin dediklərində diqqətimizi daha çox çəkən onun «Oğuznamə» adlı kitabdan söz açmasıdır. Biz bilirik ki, «KDQ»nin hər boyu həm də ayrı-ayrılıqda müstəqil «Oğuznamə» adlanır. Qəti olaraq bu fikirdəyik ki, Dəvadarinin xatırladığı kitab – «Oğuznamə» indiki «KDQ»nin ilk və hələ tam tamamlanmamış variantı imiş. Belə düşünməyimizə prof. E.Əlibəyzaadənin dedikləri də yardımçı olur. O yazır: «Sasani hökmdarı Ənuşirəvanın (531-579) vəziri Büzürkmehrdə Uluxan Bitikçi haqqında türkcə yazılmış bir «Oğuznamə» olubmuş. Ərəb xəlifəsi Harun ər-Rəşid (763-809) zamanında bir «Oğuznamə» ərəb dilinə tərcümə edilibmiş (20, 34).

Burada, bir-birinə yaxın dövrdə mövcud olan iki «Oğuznamə» xatırlanır: biri **Uluxan Bitikçi** haqqında – onun düzüb-qoşduğu və yaqin ki, çox olsun yazıya aldığı «Oğuznamə», digəri isə Dədə Qorqudun adı ilə bağlı – onun düzüb-qoşduğu və güman ki, elə özünün də yazıya köçürdüyü (yaqin ki, əski türk əlifbası ilə) «Oğuznamə». Belə anlaşılır ki, qədim türklərdə – Oğuzlarda «Oğuznamə» adlanan janrda hadisə və əhvalatları müşayiət edib əsər – indiki istilahlə desək, poema şəklinə salan və yazıya alan ədəbi şəxsiyyətlər, ənənəvi olaraq, özlərini də ora əlavə edir, «Oğuznamə»nin əsas qəhrəmanlarından və ya iştirakçılarından biri olurmuş... Vəzir Büzürkmehre məxsus «Oğuznamə»nin adı və onun baş qəhrəmanı Ulu xan Bitikçinin adı diqqəti çəkir. **Bitikçi** sözü indi arxaikdir, qədim türkcədə «kitabçı», yəni «kitab yazan» deməkdir, müasir dilimizdəki «**yazıçı**» sözünə uyğun gəlir. Deməli, söhbət yenə kitabdan, yazıçıdan, yazılı ədəbiyyatdan gedir. Həm vəzir Büzürkmehrdə olan «Oğuznamə», həm də Harun ər-Rəşid zamanında «Oğuznamə»nin tərcüməsi folklor nümunəsi deyil, kitab idi. (*Bəli, bu fikir tamamilə doğrudur. İllər boyu dönə-dönə demişik ki, bədii söz sənəti şifahi (anonim), yaxud yazılı olmasından asılı olmayaraq, bədii ədəbiyyatdır. Hissin, düşüncənin, emosiyaların məhsulu olan bədii ədəbiyyat isə şifahi, yəni bir neçə kimsənin, kollektivin yox, adı bilindi-bilinmədi konkret fərdin yaratdığı əsərdir – B.A.*) Ənuşirəvan dövründəki «Oğuznamə» Dədə Qorquddan əvvəlki tarixə düşür. Harun ər-Rəşid dövründəki «Oğuznamə» yaqin ki, elə baş qəhrəmanı Dədə Qorqud və ya

Qazan xan olan ikinci bir «Oğuznamə», yəni «Dədə Qorqud kitabı»nın özü imiş...» (9, 33-34).

Bu mənada, hələ E.Əlibəyzaadənin xeyli əvvəl, Dəvadarinin dediklərinə münasibət bildirən F.Sümərin yazdıqları da xüsusi dəyər daşıyır. O bildirir ki, «İbn Dəvadarinin bu sözlərindən (*arxada xatırladığımız sözlərindən – B.A.*) belə çıxır ki, onun bəhs etdiyi «Oğuznamə» bizim Dədə Qorqud dastanlarını içinə alan bir kitab imiş. Bu «Oğuznamə» harada yazılmışdır? Heç sanmıram ki, bu kitab Türkiyədə yazılsın və oğuzlar tərəfindən Yaxın Şərqi gətirilmiş olsun. Bizim qənaətimizə görə «Oğuznamə» Şərqi Anadolu da və ya Azərbaycanda yazılmışdır, yazıldığı tarix isə XIV əsrin əvvəlləri olmuşdur» (22,350).

Təəssüflər olsun ki, bu tanınmış Oğuzşünas tarixçi dediklərinə axıracan sadıq qalmamış, indi əlimizdə olan «KDQ»nin Dəvadarinin xatırladığı «Oğuznamə»nin olmamasını bəyan etməklə, abidənin XV yüzillikdə yazılmış olduğunu deyənlərə də etiraz edərək onun «XVI əsrin ikinci yarısında bir ozanın ağzından yazıya alındığı fikrinə qəti bir şəkildə gəlmiş oluruq» (22, 350-351) deyir.

Sözsüz ki, F.Süməri bu qənaətə gətirən «KDQ»dəki bəzi ifadə, deyimlərin, hadisə, əhvalatların Dəvadari zamanında olmamasıdır. Əslində heç biz də o fikirdə deyilik ki, hal-hazırda istifadəmizdə olan «KDQ» Dəvadarinin haqqında söz söylədiyi «Oğuznamə»dir. Amma inanırıq ki, «KDQ»nin kökündə, əsasında duran elə Dəvadarinin dediyi «Oğuznamə» kitabıdır. Bu kitab «əldən-ələ gəzdikcə», yazıdan-yazıya köçürüldükcə – Oğuzlarla bağlı yeni-yeni hadisə, əhvalatları, yeni-yeni ifadə, deyimləri də özünə hopdurmuşdur.

«KDQ»nin kitab olaraq yazılmasına dair digər Qorqudşünaslar da yekdil olmamışlar. Bununla belə, onlar abidədə təsvir, təqdim olunan əhvalat, hadisələrin «KDQ»nin yazılma zamanından çox-çox əvvəllər olduğunu söyləməkdən də çəkinməmişlər. Misal üçün, V.M.Jirmunskiy bu fikirdə olub ki, «KDQ» təqribən XV yüzilliyin əllinci illərinə yaxın ədəbi şəkildə işlənsə də, bu çox qədim olan epik hekayət son «KDQ» forması halını alana qədər ölçü-yəsiğməz dərəcədə yaradıcı işlənməyə, ədəbiləşdirilməyə məruz qalmışdır. Bu üzəndən o, abidənin varlığının XI yüzilliyə aid olmasını ehtimal edir (11, 148, 149). Onun A.N.Kononovla birlikdə V.V.Bartoldun «KDQ»sini çapa hazırlarkən «Tərtibçilər» adıyla şərikli yazdıqları ön sözdə bu deyiləndən fərqli yönə tuşlaşırıq. Burada bildirilir ki, tarixi keçmişin bədii əksi olan «Qorqud kitabı»ndakı epik ədəbi hekayətlər IX-XV yüzilliklərin məhsuludur (15,7).

Bunlardan qabaq isə V.V.Bartold «KDQ»dəki

hadisələrin X-XI əsrlərə də aid olduğunu bildirməklə yanaşı, abidənin Qafqaz mühitindən qıraqda yaranmamasını anonslamışdır (5, 126). «KDQ»nin dili ilə bağlı mühüm əsərin müəllifi olan prof. Ə. Dəmirçizadənin fikri belədir: «... biz deyə bilərik ki, «Dədə Qorqud» dastanlarını IX-XII əsrlər arasında Azərbaycanda ümumxalq Azərbaycan dilində azərbaycanlı dədələr, ozanlar yaratmış və yaymışlar, çox güman ki, təqribən bu dövrdə də həmin dastanlar toplanılıb, yazıya köçürülüb «Kitabi-Dədə Qorqud» düzəldilmişdir» (8,11). Bu istiqamətdə ustamız prof. M.H. Təhmasibin bildirdikləri ayrıca dəyər daşıyır. O yazıb: «Dədə Qorqud» boylarının yaranması və yazıya alınması vaxtı haqqında müxtəlif fikirlər söylənmişdir. Bizcə, bu dastanlar təqribən VII-VIII əsrlərdən başlayaraq müxtəlif zamanlarda baş vermiş hadisələrlə səsleşən tarixi əfsanə və rəvayətlər əsasında yaranmağa başlamış, uzun müddət ərzində tarixi hadisələrdən rəvayətlərə, rəvayətlərdən əfsanələrə, əfsanələrdən nağıllara, boy və dastanlara çevrilmək yolu ilə həm kəmiyyətcə, yəni miqdarca, həm də keyfiyyətcə təkmilləşə-təkmilləşə gəlmiş, X-XI əsrlərdə Azərbaycanda baş vermiş hadisələrlə səsleşdirilmiş, axırıncı dəfə köçürüldükdə isə katibin əlavələri hesabına xeyli dəyişərək indi əlimizdə olan şəkllə düşmüşdür. «Dədə Qorqud» boylarının bizə çatmış «Kitabi-Dədə Qorqud» şəklində son dəfə yazıya köçürülməsi isə hər halda XIII əsrdən sonraya aiddir» (24, 12).

«KDQ»nin mövcud əlyazma mətnləri üzərində müddət boyu yaradıcı əmək sərf edən, mükəmməl nəşrinə çalışan prof. S. Əlizadənin abidə ilə, yəni onun varlığı, yazılmasıyla bağlı mülahizələri də əlverişlidir. O, bu mövzu ilə ilgili aralığa suallar çıxarır və onlara cavab verir. Budur həmin suallar və cavablar:

1. «Kitabi-Dədə Qorqud»da ən qədim dini-mifoloji təsəvvürlər və bəzi adət-ənənələr hansı əsrlərə aiddir? – Oğuzların ibtidai dövrünə – eramızdan əvvəl və bizim eranın III-IV əsrlərinə.

2. «Kitabi-Dədə Qorqud»da cərəyan edən hadisələr hansı real dövrü əks etdirir? – VI-IX əsrləri...

3. «Kitabi-Dədə Qorqud»dakı boylar şifahi şəkildə nə zaman formalaşmağa başlamışdır? – VI-VIII əsrlərdə.

4. Nə zaman tam təşəkkül tapmışdır? – VII-IX əsrlərdə.

5. «Kitabi-Dədə Qorqud» boylarının ilk dəfə qələmə alınması və sonra üzünün köçürülməsi təxminən hansı əsrə aid edilə bilər? – Dəqiq söyləmək çətinidir, lakin ilk qələmə alınma X əsrdən əvvəl olmuşdur (15, 8-10).

«KDQ»nin ümumiyyətlə «şifahi-bədii ədəbiyyat, folklor nümunəsi» olmasına, çox doğru olaraq, etiraz edən E. Əlibəyzadə bu fikirdədir ki, abidənin

«...yaranması və dastan şəklinə düşməsi tarixi VI-VII əsrlərdən bu yana deyil» və elə «KDQ»nin yazıya alınması, daha dəqiqi yazılması da elə bu yüzilliklərdədir» (9, 30-31, 49).

Abidə ilə Azərbaycanda 1926-cı ildən başlayaraq ilk kərə müntəzəm məşğul olan, bu barədə silsilə məqalələr yazan, nəhayət eposu nəşrə hazırlayan, amma repressiya qurbanları sırasına düşməsi səbəbindən istəyinə çata bilməyən Əmin Abid «KDQ»ni «Azərbaycanın feodalizm dövründən əvvəl mülk olduqları xalq ədəbiyyatı naminə tapa bildiyim ən əski əsər» saymış, varlıq tarixini isə miladın ilk yüzilliklərinə aid etmişdir (2, 29-30).

«KDQ»ni ömrünün məşğuliyyət səhifəsi bilən akademik H. Araslıya görə isə «Kitabi-Dədə Qorqud» Azərbaycan ədəbiyyatının ən qədim nümunələrindən biridir. Bu dastanların təxminən XI-XII əsrlərdə qələmə alınmış əslinə hələ də təsadüf edilməmişdir. XV-XVI əsrlərdə isə yenidən köçürülmüş iki nüsxəsi elm aləminə məlumdur» (3, 5).

«KDQ»nin yaranması və yazıya alınması barədə deyilənlər, sözsüz ki, bu bildirdiklərimizlə qurtarmır. Burada F. Köprülünün, Ə. İnanın, O. Ş. Gökçayın, F. Qırzıoğlunun, E. Rossinin, M. Erginin, X. Koroğlunun, M. Seyidovun adlarını söyləməmək günah olar. Amma bu da var ki, adları deyilənlər «KDQ»nin yazıya alınma tarixini, bir qayda olaraq, XIII-XVI yüzilliklər çevrəsinə buxovlamışlar. Bu alimlərin çoxu «KDQ»nin ilkin yaranma, formalaşma zamanını da heç IX-XI yüzilliklərdən o yana saymırlar. Abidənin «Rəsul əleyhissəlam zamanına yaxın Bayat boyundan, Qorqud Ata derlər bir ər qorqudu» (16, 36) cümləsinə də xofla baxırlar. Çünki bu cümlə «KDQ»nin azı Məhəmməd peyğəmbərimiz vaxtında varlığını sübut edən dəlildir. Biz hələ demirik ki, bu cümlədəki «yaxın» sözü abidənin peyğəmbərdən də əvvəl olduğundan xəbər verir və bu barədə ötən araşdırmalarımızda qədərincə danışmışıq.

Biz, bütün bildirilənlərdən fərqli olaraq, qəti şəkildə deyirik: «KDQ»dəki boyların hamısının ya müəyyən əlamətləri, izləri, ya da ki, əhatəli yönləri Dəvadarinin dediyi «əldən-ələ gəzdirilən» kitabda var imiş. Bu ilk kitaba, yaxud bu kitab əsasında yazılmış kitab və kitablara ayrı-ayrı zamanlarda müraciət edən bədii təxəyyül sahibləri – yazarlar boylarda olanları saxlamaqla, buradakı mövzulara öz eşitdiklərini, lap olsun ki, gördüklərini, şahidi olduqlarını əlavə etməklə, gözünə bir az da tarix qatmaqla hər dəfə yenisini ortaya çıxarmış, son olaraq indiki şəkildə gəlib bizə yetişmişdir.

«KDQ»dəki boyların hamısının, bu və ya digər şəkildə, Dəvadarinin söylədiyi kitabda olması fikrinin icadçısı məsuliyyəti yalnız bizə aid deyil. E. Əlibəyzadə «...dünya ədəbiyyatının nadir söz in-

cilərindən» saydığı «KDQ»nin yazılma tarixinin 1500 il yaşı olduğunu söyləyir və «onu yazan da elə Dədə Qorquddur» deyir (9,18,39). F.Sümər də «KDQ»dəki boyların «...bir ozanın ağzından yazıya alındığını» bildirdiyini arxada xatırlatmışdıq. V.V.Bartold «KDQ»lə bağlı 1893-cü ildə yazdığı bir araşdırmasında belə qənaətə gəlib ki, «Poemanın (o, abidədəki boyları bütövlükdə poema adlandırır – B.A.) bir tam, vahid olmasına şübhə etmək olmaz: qəhrəmanların adları, epitetlər, səciyyəvi hadisələr daim təkrar olunur, bir hadisənin başqa yerdə də təkrarına işarə edilir, üslub hər yerdə eynidir. Yəqin ki, bütün hekayələr eyni epoxaya aiddir və bunlar bir rapsod (dastançı) məktəbi, lap ola bilsin ki, bir şəxs tərəfindən yaradılmışdır» (5,120).

Buradakı «bir şəxs» fikri yalnız V.V.Bartoldu yox, çoxlarını düşündürmüşdür. Və hətta bu «bir şəxs»in elə Qorqud Atanın özünün olmasını söyləyənlər də az deyil. Buna abidənin boylarında da sübutlar var. Misal üçün, boyların sonlarına diqqət edək. Birinci boyda: «*Dədəm Qorqut* boy boyladı, soy soyladı; *bu oğuznameyi düzdi-qoşdı*» (*kursivlər hər yerdə bizimdir – B.A.*). İkinci boyda: «*Dədəm Qorqut* gələbən boy boyladı, soy soyladı. *Bu oğuznameyi düzdi-qoşdı*». Doqquzuncu boyda: «*Dədəm Qorqud* gələbən, şadlıq çaldı. *Bu oğuznameyi düzdi-qoşdı*». Altıncı boyda bu məsələnin semantik boyası daha tündür: «*Dədəm Qorqut* gələbən boy boyladı, soy soyladı. Bu boy Dəli Domrulun olsun. *Məndən sonra alıb ozanlar söyləsin! Alnı açıq cömərd ərənlər dinləsin!*»

Elə bu sonuncu örnəkdəki «Məndən sonra alıb ozanlar söyləsin» örnəyi, zənnimizcə, az söz demir. Və düşünürük ki, bu sayaq açıq-aydınlıqdan sonra nəsə deməyə, geniş açıqlamaya ehtiyac duyulmur. Amma bununla belə, «Dədə Qorqud dastanının ilk yarıdır». Onun ilk nüvəsini, nəğmələrin rüseymini o qoşub söyləmişdir. Bu ədəbi nüvənin həcmi, ifadə xüsusiyyətlərini, bədii vəznini indi elm aləmində müəyyənləşdirmək qəti surətdə mümkün deyildir» (21,11) fikri də vardır.

Çox təəssüflənirik ki, V.V.Bartold «KDQ»dəki bütün boyların eyni zamana aid olması fikrindən sonralar, nədənsə, imtina etmişdir. Onların hamısını özünün müəyyənləşdirdiyi «*Oğuz əsri*»nə aid etməmişdir. Və o, boyları məzmunu əsas olmaqla belə qruplaşdırmışdır: «KDQ»dəki boyların doqquzu Oğuzların kafirlərlə müharibələrinə həsr olunmuşdur. İkisi mifoloji səciyyə daşıyır. Biri, yəni sonuncu boy isə Oğuzların özləri arasındakı müharibədən danışır. Beşinci və altıncı boylar ona görə digərlərindən fərqlənirlər ki, bunlarda nə bütün Oğuzların başçısı «xanlar xanı» Bayındır xan, nə baş qəhrəman Salur Qazan, nə də o biri hekayələrdə iştirak

edən şəxslər vardır. Beşinci boy və onun qəhrəmanı Dəli Domrul barədə müsəlman və ümumiyyətlə Ön Asiya ədəbiyyatında heç bir paralel tapmaq mümkün deyil. Altıncı boy – Qanturalının Trabuzandan qız alması isə «qərb romanlarında və şərq nağıllarında» özünə paralellər tapır... Qalan on boy isə bir-biri ilə sıx bağlıdır və eyni silsiləyə daxil olmaqla bilavasitə Bayındır xanla əlaqədardır (5,118-119).

Məsələ belədir ki, xüsusən «Qanturalı» boyu haqqında dediklərində daha çox J.Ph.Falmerayerə arxalanan V.V.Bartoldun fikirləri bu boydan söz açan bəzi sonrakı araşdırıcılar üçün də fakt meyarına çevrilmişdir. Əvvəla, qaynaqlar əsasında olsa da, Falmerayerin dediklərindən az-çoxunu nəzərə çatdırmağı yararlı sayırıq. O, «Geschichte des Kaisertums van Trpezunt» (Munchen,1927) əsərində geniyali Covanni Ambrodjo Marinin 1786-cı ildə nəşr olunmuş «Kalondro Fedele» romanına (V.Jirmunskiy bildirir ki, bu romanın ilk nəşri 1640-41-ci illərdə olmuş və «II Caloando Sconosciuto» adlanmışdır. Romanın ikinci işlənmiş nəşri isə 1652-ci ilə aiddir, adı da belədir: «II Cfloandro Fodele» («İnanılmış Kaloandro»). Roman 1668-ci ildə madam de Skyuderi tərəfindən fransız dilinə tərcümə olunmuşdur – 11,294 istinadən bildirir ki, vaxtilə «çərkəz, gürcü [...] və türkmən», eləcə də Serbiya, Mitilen, Mesopatamiya, Persiya şahzadələri Trabuzan hökmdar və əsilzadələrinin qızları ilə evlənməyə, elçiliyə gəlirlər (11,119). Bu deyiləni həmin qaynaqdan V.M.Jirminskiy bir az da dəqiq, elə orada olduğu kimi yazısına gətirmişdir: «Yalnız Konstantinopoldan yox, yaxın türkmən əmirlərinin, yaxud qafqazlıların iqamətgahlarından, eləcə də Serbiya, Mitilen, uzaq Mesopotamiya və Persiyadan şahzadələr qız almaq üçün böyük Komen sarayına gəlirlər» (11,192). Bu deyiləndən tarixçi V.S.Qarbuzov da faydalanmışdır. O bildirir ki, XIV-XV yüzilliklərdə türkmən şahzadələri vaxtaşırı Trabuzan hökmdarlarının qızlarını istəməyə Kominə gedirlər (18,76).

Komin haqqında bizə bəlli olan budur ki, Yaxın Şərqi mühüm ticarət yolu sayılan bu şəhər 1204-1461-ci illərdə öz siyasi müstəqilliyi olan Trabuzan imperiyasının mərkəzi imiş (11,192).

Bu deyilənləri əsas alan V.V.Bartold eyni halı Qanturalıya da şamil etməyi çıxış yolu saymışdır.

«KDQ»dəki boyların ayrı-ayrı zamanlarda, ayrı-ayrı nəğməkarlar tərəfindən qoşulub-düzüldüyünü elan edən V.M.Jirminskiyin fikrinə görə isə boyların bəziləri, konkret olaraq «Qanturalı» ilə «Dəli Domrul» ümumən «Qorqud» və «Salur Qazan» silsiləsinə daxil olmamışlar.

Araşdırıcının dediyi budur ki, elə indinin özündə də bu boylar qlobal imkanlarına görə «KDQ»dəki boylar mühitinə daxil ola bilmir, onlardan təcrid olunmuş statusda dururlar. Həmin boyları yalnız zahiri əlamətlərinə görə epik «Oğuz əsri»nə aid etmək olar.

Bu üzdən də o, sözü gedən boyların yaranma tarixini, V.V.Bartold kimi, konkret olaraq, Oğuzların yeni vətəni saydığı Qafqaz və Kiçik Asiyaya, o sıradan Trabuzana köçmələrindən (XIV-XV yüzilliklər) sonrakı dövrə aid edir (11, 191-192).

«KDQ»lə bağlı V.V.Bartoldun söylədikləri fikirlər çərçivəsində baş gırləyən, izi azdırmaq istəsə də, bacarmayıb gah mıx, gah nal döyəcləyən X.Koroğlunun da pəstahları az deyil. O deyir: «...beşinci oğuznamə (*“Dəli Domrul”* – B.A.) oğuzların müsəlmanlığı təzə qəbul etdiyi vaxtlarda yaradılıbdır» (17,124). «Qanturalı» barədə isə belə yazıb: «Mövzu və etnik baxımdan bu boy əksər Oğuz abidələrində qeydə alınan qədim Oğuz süjetləri ilə bağlıdır» (17, 131).

İndi görün o, daha nə yazır: «Boyun (*“Dəli Domrul”*un – B.A.) bir çox motivinin oğuz eposu üçün səciyyəvi olmasına baxmayaraq, hər halda, beşinci oğuznamə nə tipinə, nə də mövzusunə görə «Qorqud Kitabı»nın ümumi kompozisiyasına uyşur və başqa oğuznamələr arasında yad görünür. Boyu oğuzlarla nə etnik, nə tarixi elementlər, nə də qəhrəmanların tərkibi (burada «Qorqud Kitabı»ndakı çoxsaylı oğuz bəylərindən heç biri yoxdur) bağlayır... şübhəsiz, boyun ilk mənşəyini oğuzların yeni vətəninə – Kiçik Asiyada axtarmaq lazım gəldiyini hesab edən akademik V.M.Jirmunskiy haqlı idi. P.A.Falyev də bu fikirdə idi» (17, 126). «Qanturalı» barədə o belə yazıb: «Altıncı oğuznamə kompozisiya baxımından iki hissəyə bölünür. Birinci, elçilik, ailə qurmağın şərtləri və Trapezunda keçirilən toydur. Bu hissə, oğuz qədimliyi elementlərinin olmasına baxmayaraq, şübhəsiz Kiçik Asiya mənşəlidir. Boyun ikinci hissəsi sonradan əlavə olunmuşdur» (17, 131).

Göründüyü kimi, X.Koroğlu əvvəlcə beşinci boyun oğuzların islam dinini təzəcə qəbul etdiyi zamanlarda yarandığını izah edir. Biz burada «yaranma»nı yazıya alınma anlamında qəbul edirik. Çünki bu boyun yaranma tarixi çox əskidir. Bunun belə olması sarıdan «Dəli Domrul «Kitabi-Dədə Qorqud»da və Qorqudsünashıqda» kitabımızda müfəssəl danışdığımızdan təzədən həmin məsələyə qayıtmır, yalnız yekun fikrimizi bir daha nəzərə çatdırır: «Dəli Domrul» ...Oğuzlarda Tanrının vahidliyinə inamı, folklor poetikasının prinsiplərinə uyğun olaraq, çox sonralar özünə hopduran, təsirlərə düşməyən, türk adlarını içində yaşadan bir boydur. Bu

boy «KDQ»dəki ən əski boylardan biri, çox olsun ki, birincisidir» (1, 52).

Bu məsələni qoyaq bir yana. Görək X.Koroğlunun «oğuzların müsəlmanlığı təzə qəbul etdiyi vaxtların» ucu haraya gedib çıxır. Bəlli olduğu üzrə, islam dinini türklərin kütləvi qəbulu ilk islam türk dövləti olaraq tanınan Qaraxanilərin (840-1212) adıyla bağlıdır. Şərqdən Qərbə doğru Türkünstanın böyük bir ərazisini əhatə edən bu dövlətin başçısı «Əl mücahid», «Əl qazi» ləqəblərini qazanmış Satuq Buğra xan öz dövləti üçün islamı rəsmi din elan eləyir (944-945) və bundan sonra «Əbdülkərim» ləqəbini alır (25,81; 4,5). Amma türklərdə ayrı-ayrı şəxslərin, qəbilə və tayfaların islam dinini qəbul etmələri tarixi çox-çox qədimdir və elə Peyğəmbərimizin sağlığı zamanındadır. Qaynaqlarda Dədə Qorqudun «Məhəmməd peyğəmbərin yaxın dostu, ondan dərs alan və üç yüz il ondan sonraya qədər yaşayan, səhabə, şirvanlıların təqdis etdikləri sultan, həm də Məhəmməd tərəfindən Dəmirqapı Dərbəndə göndərilmiş Salmani-farsinin təyin etdiyi «Şeyx» olması xəbəri vardır (23,33). Başqa bir qaynaqda da deyilir ki, Qayı tayfasından olan Dədə Qorqud İnal Yabqu xanın vəziri idi. Məhəmməd peyğəmbərin dayıları – Abbas oğulları Bağdadda beş yüz il padşahlıq etmişlər və Dədə Qorqud da bu zamanlarda yaşamışdır. Farsca Oğuz dastanında da bildirilir ki, İnal Yabqu xan taxta çıxdıqdan sonra Dədə Qorqudu həzrət Məhəmməd peyğəmbərin yanına elçi göndərmiş, o da orada islam dinini qəbul etmişdir (19, 638).

Bu istiqamətdə O.Ş.Gökyayın yazdıqları da ayrıca dəyər daşıyır: «Baharül-Ənsab»da Oğuzların islamlığı qəbuluna dair Dədə Qorqudla da ilgili bir rəvayət vardır. Burada İç Oğuz və Daş Oğuz bəylərini saydıqdan sonra belə davam edir: Oğuz köküylə bunlar bir tayfa idi. Bayındır xanın əsgəri idi. Bizim peyğəmbərimiz dünyaya gəlməzdən əvvəl bunlar qırx il Gürcüstan kafirləriylə cəng-cidal edib doqquz tümən Gürcüstan bəylərindən xərac aldılar. Haçan ki, sərvəri-kainat Məhəmməd sallallahü əleyhi və səlləm dünyaya gəlib Məkkə zührü etdi Bayındır xan, Rəsulallah-sallallahü əleyhə və səlləm əfəndimizi vaqiəsində görüb iman gətirdi. Qazan xanı, Dunder bəyi, Əmən bəyi Kəbeyi - şərifə Rəsul əleyhissələmə göndərib ümmət olduğunu bildirdi. Qazan xan da bu bəylərlə Kəbəyə gəlib Rəsulla buluşdular. Rəsulallah məsciddə oturmuşdu, bunları gördü, bir əcəb uzun tayfa ki, saçları qırılmamış, bıqları alınmamış, dırnaqları kəsilməmiş, divara sıxıldı, mehrib yeri ondan qaldı deyirlər. Sakit səslə Rəsulallah onlara iman gətirməyi ərz elədi. İman gətirdilər. Salman-farsini onlara qoşdu. Dəmirqapıya gəlib onlara imani-islam və namaz ibadəti təlim et-

di. Dədə Qorqudu içlərində şeyx tikdi» (10, CXIX).

Hələ onu demirik ki, Məhəmməd peyğəmbərin islam dinini qəbul etmiş ayrıca türk ordusu varmış. Həzrəti Şərifin dediklərini yazıya gətiririk: «Ulu Tanrı, mənim bir ordum vardır. Ona «Türk» adını verdim. Onları Şərqdə yerləşdirdim. Bir qövmə qı-zarsam o qövm üzərinə salar, müsəllat edərəm» (12, c.I, 35). Yenə də Peyğəmbərimiz deyib: «Türk dilini öyrənin, zira onların uzun sürəcək hakimiyyətləri vardır» (25,45). Ət-Təbəriyin verdiyi xəbərə görə, Məhəmməd Peyğəmbərin İslam dini uğrunda məş-hur «Xəndək davası»nda (617-ci il) türklər də iştirak etmişdir. Elə Peyğəmbərin özü də bu vaxt bir «Türk çadırı»nda oturubmuş (25,12; 4,21).

İnəmə görə, dünyasını dəyişmiş kimsənin adları yeddi kərə söylənilərsə, onların ruhları həmin yerə gələr. Biz də X.Koroğlunun, eləcə də onun əsaslandı-ğı V.M.Jirmunskinin, P.A.Falyevin və digər hə-min fikir sahiblərinin ruhlarına müraciətlə deyirik: - Bu qədər həngamədən sonra «KDQ» boylarının, o sıradan «Dəli Domrul»la «Qanturalı»nın yaranma tarixini, ilk mənşəyini Oğuzların sizin hesab etdiyiniz yeni vətəni Kiçik Asiyada, həm də nə qədər təc-cüblü olsa da, XIV-XV yüzilliklərdə axtarmaq hansı ölçüdə doğrudur? Heç olmazsa, bütün məqamlarda istinad etdiyiniz V.V.Bartoldun dediklərini unutma-yın. Arxada da yazdığımız kimi, bildirib ki, Dədə Qorqud adıyla bağlı epik silsiləyə daxil olan boylar Qafqaz mühitindən kənarda yarana bilməzdi (5,126).

Bundan savayı, çox mühüm mətləblərin açıq-ılanmasını yasaqlayan elə sovet imperiyası rejimi za-manında da Oğuzların Qafqazdan, daha dürüstü, Azərbaycandan dünyaya yayılışının yayvarı – dar-tınma, yəni getmə-qayıtma prinsipinə əsaslandığı sübut olunmuş həqiqətdir. Yaxud, tarixi faktlara ar-xalanmaqla söylənilmiş «Orta və Mərkəzi Asiyada eramızın birinci minilliyinin ortalarında böyük xa-qanlıq yaratmış və nəhəng abidələr qoyub getmiş türklər daha qədim Azərbaycan türklərinin övladla-rıdır» (13,26) deyiminə şübhə ilə yanaşmaq olarmı?

Bütün bu fikirlər bizə haqq verir söyləyək ki, dünyaya Azərbaycandan yayılan türklər-oğuzlar elə burada yaratdıqları, kitab halına saldıqları «KDQ»i də özləri ilə getdikləri yerlərə aparmışlar. Dəvadari-nin xəbər verdiyi «əldən-ələ gəzdirilən» «Oğuzna-mə» də elə bu imiş. Oğuzların varlığı, tanınması isə yüzilliklərlə yox, minilliklərlə hesablanır. «Oğuz xan zamanından bu vaxta qədər 5000 il keçmişdir», «Oğuz xan bizim peyğəmbərdən (Məhəmməd pey-ğəmbərdən) 4000 il öncə yaşamışdır» (19,258,259) sözləri də elə havadan deyilməyib ki.

QAYNAQLAR:

1. Abdulla B. Dəli Domrul «Kitabi-Dədə Qorqud»da və Qorqudşünaslıqda. – B.: Təhsil, 2002.
2. Abid Ə. Türk el ədəbiyyatına elmi bir baxış // «Dan ulduzu», 1929, № 5.
3. Araslı H. «Kitabi-Dədə Qorqud» haqqında. – B.: Azərnəşr, 1962.
4. Асадов Ф. Арабские источники о тюрках в ранние средневековья. – Б.: Элм, 1993.
5. Бартольд В.В. Книга моего Деда Коркута. //Турецкий эпос и Кавказ – Б.:УНЕ, 1999.
6. Бартольд В.В. Сочинение. – М.: 1960, т.IV.
7. Cəmişidov Ş. Kitabi-Dədə Qorqud. – B.: Elm, 1999.
8. Dəmirçizadə Ə. «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanlarının dili. – B.: YNE, 1999.
9. Əlibəyzadə E. Kitabi-Dədə Qorqud. – B.: Azərb., tərcümə mərkəzi, 1994.
10. Gökyay O.Ş. Dedem Korkudun kitabı. – İstanbul, 1973.
11. Жирминский В.В. Огузский героический эпос и «Книга Коркута»//В.В.Бартольд. Книга моего Деда Коркута. – Б.: УНЕ, 1999.
12. Kaşqari M. Divani lügət-it-türk. – Ankara, 1941, I c.
13. Kazımov Q. Homerin poemaları və «Kitabi-Dədə Qorqud». – B.: Təhsil, 2006.
14. Kitabi-Dədə Qorqud (tərtib.: H.Araslı). – B.: Azərnəşr, 1962.
15. Kitabi-Dədə Qorqud (tərtib.: S.Əlizadə). – B.: YNE, 1999.
16. Kitabi-Dədə Qorqud Ensiklopediyası, 2 cildə I c.B; YNE, 2000.
17. Короглы X.Г. Огузский героический эпос. – М.: Наука, 1976.
18. Гарбузов В.С. Сказание о Мелике Данышменде. – М.: 1959.
19. Ögəl B. Türk mifolojisi. – Ankara, 1989.
20. Səfərli Ə., Xəlilov Y. Qədim və Orta əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatı. – B.: Ozan, 1998.
21. Sultanlı Ə. «Kitabi-Dədə Qorqud» və qədim yunan dastanları. – B., Elm, 1999.
22. Sümər F. Oğuzlar. – B.: Yazıçı, 1992.
23. Təhmasib M.H. Azərbaycan Xalq dastanları (Orta əsrlər). – B.: Elm, 1972.
24. Təhmasib M.H. «Dədə Qorqud» boyları haqqında//Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatına dair tədqiqlər, I kitab, - B.: Azərb.EA Nəşr., 1961.
25. Yazıçı H. İlk türk-islam dövlətləri. – Anka-ra, 1992.